

המדרשה לדמוקרטיה ולשלום על-שם אמיל גרינצוויג
كلية للديمقراطية والسلام على اسم إميل غرينتسفاين

כן לכבוד האדם ולא לגזענות

תכנית חינוכית לבתי הספר העל יסודיים

ד"ר אוקי מרושק קלארמן

מדרשת אדם, יער ירושלים, ת"ד 3536, ירושלים 91033.

טלפון: 02-6448290 פקס: 02-6752932 דוא"ל: info@adaminstitute.org.il

תכן עיניים

3	מבוא
4	הפעלה 1: מהי הזכות הדמוקרטית לכבוד?
5	הפעלה 2: הזכות לכבוד ו"קבלת השונה"
7	הפעלה 3: האם יש להעניק כבוד באופן שווה לכל אדם?
9	הפעלה 4: סתירה בין חופש הביטוי לזכות לכבוד
10	הפעלה 5: הקושי לכבד בחברה רב-תרבותית
12	הפעלה 6: זהות אישית וחברתית והזכות לכבוד
14	נספח 1: חוק איסור ההסתה לגזענות (תיקון התשמ"ו)
15	נספח 2: פרקים עיוניים מהספר: "הזכות לכבוד והקושי לכבד"

התכנית מבוססת על הספר "הזכות לכבוד והקושי לכבד"
מאת: ד"ר אוקי מרושק-קלארמן, בהוצאת מדרשת אדם, 2002.

מבוא

החברה הישראלית המורכבת מקבוצות תרבותיות, דתיות ולאומיות שונות מאמצת לעיתים עמדות גזעניות כמענה למצוקות כלכליות ופוליטיות. התוכנית "כן לכבוד האדם ולא לגזענות" איננה מתמקדת בתגובה לתופעות אלו אלא במניעתן. (לעיסוק בתופעות הגזענות, פותחה תכנית נוספת בשם "בשביל הדיאלוג", פירוט למטה). לתפיסתנו, החינוך להכרה באחר ובכבודו הינו הבסיס החשוב ביותר למניעת גזענות. תלמידים המתחנכים להכרה בכבודם של כל בני האדם נמנעים בעצמם מהתנהגות גזענית, והם גם מפתחים רגישות לתופעות של גזענות כשהם עדים להן.

למאבק בגזענות ולשמירה על הזכות השווה לכבוד של כל אדם יש שתי משמעויות עיקריות בהקשר הדמוקרטי: משמעות רחבה – לפיה כל פגיעה בזכות אנושית משמעותה פגיעה בכבוד האדם, ומשמעות צרה – לפיה הפגיעה בכבוד פירושו השפלה של האדם ושלילת ערכו בעיני עצמו ובעיני סביבתו.

הרצון לממש את הזכות לכבוד (בשתי המשמעויות) הוא תנאי הכרחי לקיומה של זכות זו, אך איננו תנאי מספיק. קיימים קשיים אובייקטיביים במימוש הזכות לכבוד בחברה דמוקרטית רב-תרבותית. קשיים אלו נובעים מן הסתירה בין הזכות לכבוד לזכויות אחרות, ומן הבעייתיות הנובעת מהשוני הבין-התרבותי בפרשנות למושג הכבוד ולדרכי הביטוי שלו.

על מנת להיאבק בגזענות באמצעות ההבנה כי יש לממש את הזכות לכבוד של כל אדם, נדרשת פעילות חינוכית שתאפשר לתלמידים להכיר האחד את תרבות רעהו, תציג בפניהם את הקושי להתמודד עם זכויות סותרות ותלמד אותם את המיומנויות הנדרשות כדי לנהוג בסובלנות כלפי חבריהם.

המאבק בגזענות חייב להתקיים בכל חברה, זמן ומקום. האמצעים למאבק זה צריכים להיות מותאמים לנסיבות הספציפיות בהן היא מופיעה. המאבק בגזענות בשיחה פנים אל פנים, דומה, אך לא זהה לזו המתגלה במרחב האינטרנטי, והגזענות המופיעה בקרב המון מתלהם, איננה זהה לגילוייה האישיים. יש להתמקד בכל אחד מהמרחבים בהן מתגלה התופעה באופן שונה, תוך שמירה על עקרונות היסוד של המאבק.

התכנית בחוברת זו כוללת ששה מערכי שיעור העוסקים בשתי סוגיות מרכזיות:

1. בירור משמעות המושג "הזכות לכבוד" – הפעלות 1-4;
2. בירור הקושי לכבד בחברה רב-תרבותית – הפעלות 5-6;

הפעלה 1: מהי הזכות הדמוקרטית לכבוד?

מטרת ההפעלה:

1. לברר את משמעות המושג "כבוד" בהקשר הדמוקרטי.

אמצעים:

1 דפים וכלי כתיבה.

2 היגדים מוגדלים (ראו להלן).

מהלך ההפעלה:

1. התלמידים יתבקשו לרשום על דף ארבעה אירועים:

- שני אירועים בהם נפגע כבודם.
- שני אירועים בהם פגעו בכבודו של מישהו אחר.

2. לאחר שיסיימו, כל אחד ואחת מהתלמידים יוזמנו להציג אירוע אחד במליאה ולנסות להגדיר או להבהיר מה הייתה המשמעות של מושג הכבוד לפי הדוגמה שהביאו.

3. יוצגו בפני התלמידים שני ההיגדים הבאים:

- פגיעה בכבוד האדם פירושה פגיעה בכל אחת מזכויותיו.
- לא כל פגיעה בזכויות האדם פירושה פגיעה בכבודו. פגיעה בכבוד פירושה חשיפה לטיפול משפיל או מעליב, או פגיעה בשם הטוב, או בזכות לפרטיות.

4. יתקיים בירור משותף של משמעות ההיגדים – מתי הפגיעה בזכות היא משפילה ומתי היא פוגעת אך איננה משפילה בהכרח.

5. התלמידים יתבקשו לבדוק את הקשר בין ההיגדים לאירועים שהוצגו במליאה ובין האבחנה שנעשתה (בסעיף 4).

6. יוצג בפני התלמידים רציונל ההפעלות בהמשך: התכנית עוסקת בבירור הקשיים העומדים בפנינו לכבד את הזולת ובמציאת דרכים להתמודד עם קשיים אלו.

הפעלה 2: הזכות לכבוד ו"קבלת השונה"

מטרת ההפעלה:

🕒 לברר האם לכבד את הזולת פירושו להסכים אתו, לשנות אותו, או לקבל אותו כפי שהוא.

אמצעים:

- 📌 דף עבודה "לשנות או לקבל" כמספר התלמידים בכיתה - מצורף.
- 📌 כלי כתיבה.

מהלך ההפעלה:

- 1.** עבודה אישית - התלמידים יקבלו את דף העבודה "לשנות או לקבל" ויתבקשו למלא את הטבלה באופן אישי בהתייחס לשאלה: כיצד יש לנהוג אם רוצים לבטא יחס של כבוד לגבי כל אחת מהדמויות המופיעות בטבלה.
- 2.** עבודה בקבוצות - לאחר שיסיימו למלא את הטבלה באופן אישי, הכיתה תחולק לקבוצות בנות חמישה משתתפים כל אחת. כל קבוצה תתבקש לדון במשותף ולגבש עמדה באופן קבוצתי לגבי משמעות המושג "כבוד" - האם מתן כבוד לזולת פירושו להסכים אתו, לפעול לשינויו (או לשינוי מצבו) או לקבל אותו כפי שהוא?
- 3.** במליאה - כל קבוצה תציג בפני המליאה את עמדתה כפי שגובשה במשותף.
- 4.** דיון במליאה – בהתייחס לשאלה שמופיעה בסעיף 2:
 - א.** אילו מהדמויות נטו רוב התלמידים שלא לקבל? מדוע?
 - ב.** אילו מהדמויות נטו רוב התלמידים לקבל כמו שהם? מדוע?
 - ג.** למה קשה לנו לקבל אנשים מסוימים השונים מאיתנו?
 - ד.** את מי קל לנו לקבל למרות שהוא שונה מאיתנו?
 - ה.** מתי לדעתכם, יחס זהה מבטא שוויון? - ומתי יחס שונה מבטא שוויון?

🔔 הערה למורה/מנחה:

רשימת האפיונים ארוכה. אם הזמן העומד לרשותכם קצר, יש לבחור מתוך הרשימה שניים-שלושה אפיונים ולקיים עליהם דיון עם הקבוצה. בהתאם יש לשנות את דף ההנחיות, כך שרק אותם אפיונים שנבחרו יופיעו בו.

דף עבודה: לשנות או לקבל

לפניכם רשימה של אפיונים של בני אדם. עליכם להחליט כיצד יש לנהוג כלפי הדמות המתוארת – האם יש להסכים עמה, האם יש לפעול לשינוייה (שינוי עמדתה או מצבה) או שמא יש לקבל אותה כפי שהיא?

- סמנו X בטבלה לפי החלטתכם ונמקו אותה.
- נסו להגיע לטבלה קבוצתית מוסכמת.
- תארו את הקשיים ביצירת הטבלה המוסכמת.

לקבל	לשנות	להסכים	אפיוני הדמות
			מתקשה בלימודים
			חסר השכלה
			יהודי דתי
			יהודי חילוני
			נוצרי
			מוסלמי
			פמיניסט
			סוציאליסט
			קפיטליסט
			גזען
			עשיר
			עני
			נכה
			אחר

הפעלה 3: האם יש להעניק כבוד באופן שווה לכל אדם?

מטרות ההפעלה:

- ⊙ לבחון את היחס לעיקרון הזכות השווה לכבוד בקבוצת ההנחיה.
- ⊙ לבחון האם יש להתנות את מתן הכבוד (במעשים, בהישגים, בכישורים) או שמא יש לתת את הזכות לכבוד ללא תנאים.

אמצעים:

- 📌 דף עבודה: "לפי אילו קריטריונים יש לכבד" – כמספר המשתתפים. (מצורף).
- 📌 כלי כתיבה.

מהלך ההפעלה:

- 1.** עבודה אישית - התלמידים יקבלו את דף העבודה עם רשימות הקריטריונים ויתבקשו להתייחס לשלוש השאלות שמופיעות בתחילת כל רשימה, בהתאם להבנתם:
 - בחברה שלנו מכבדים אותי או לא מכבדים אותי בגלל:
 - אני מכבד או לא מכבד אחרים בגלל:
 - הייתי רוצה שיכבדו אותי בגלל:
- 2.** עבודה בקבוצות - התלמידים יחולקו לקבוצות בנות חמישה משתתפים כל אחת.
 - כל קבוצה תגבש לעצמה עמדה לגבי השאלה – לפי אילו קריטריונים יש לכבד בקבוצת ההנחיה.
 - המשתתפים יחוו את דעתם לגבי המצבים בהם החלטת הקבוצה אינה מקובלת עליהם (כיצד יפעלו בקבוצה זו?).
- 3.** התלמידים יכונסו לדיון במליאה – בשאלות:
 - האם אנו רוצים לכבד את האחרים ולהיות מכובדים כבני אדם, ללא תנאים וללא קשר למעשינו?
 - או שאנו רוצים לכבד את האחרים ולהיות מכובדים לאור מעשינו והישגינו?
 - האם שתי האפשרויות יכולות להתקיים יחד?

דף עבודה: לפי אילו קריטריונים יש לכבד?

אני מכבד או לא מכבד אחרים בגלל:	בחברה שלנו מכבדים אותי או לא מכבדים אותי בגלל:
חשבו על אנשים שאתם מכבדים, בדקו על פי אילו קריטריונים אתם מכבדים אותם.	מבין הקריטריונים המופיעים סמנו את אלה לפיהם מכבדים או נמנעים מלכבד אתכם.
• גיל	• גילי
• מין	• מיני
• השכלה	• השכלתי
• הישגים בלימודים	• הישגי בלימודים
• הישגים כלכליים	• ההישגים הכלכליים של הוריי
• הישגים מקצועיים	• ההישגים המקצועיים של הוריי
• שייכות אתנית	• השייכות האתנית שלי
• שייכות לאומית	• השייכות הלאומית שלי
• שייכות דתית	• השייכות הדתית שלי
• כישורים אישיים	• כישורי האישיים
• תרומה לחברה	• תרומתי לחברה
• בשל היותם בני אדם	• בשל היותי אדם

הייתי רוצה שיכבדו אותי בגלל:	
בחרו מבין הקריטריונים הקודמים על פי מה הייתם רוצים שיכבדו אתכם ורשמו אותם לעצמכם	
•	•
•	•
•	•
•	•
•	•
•	•
•	•

הפעלה 4: סתירה בין חופש הביטוי לזכות לכבוד

מטרות:

- ⊙ לבחון כיצד יש לנהוג במצבים של סתירה בין הזכות לכבוד לחופש הביטוי.
- ⊙ לבחון האם יש הכרח לבחור בזכות אחת מועדפת, במקרה של התנגשות בין הזכויות.
- ⊙ לפתח את הנטייה לחפש אחר דרכים יצירתיות לביטול הניגוד בין זכויות.

אמצעים:

- 🔦 עותקים של 2-3 כתבות מעיתונים שונים המבטאים השקפות חברתיות ופוליטיות שונות – כמספר התלמידים.
- 🔦 עט או מרקר לסימון קטעים.

מהלך ההפעלה:

1. כל אחד ואחת מהתלמידים יתבקשו לבחור באחת מהכתבות שהובאה לשיעור על ידי המורה/מנחה.
2. לאחר שבחרו, הם יתבקשו להצטרף לקבוצה של תלמידים שבחרה באותה כתבה בה הם בחרו. כל קבוצה יכולה להכיל עד חמישה משתתפים.
3. התלמידים, כל אחד ואחת באופן אישי - יחמנו לסמן את הביטויים בכתבה המשקפים יחס לא מכבד. לאחר מכן כל משתתף יציג לחבריו את הקטעים שסימן, וכל הקטעים שסומנו על ידי המשתתפים ירוכזו יחד על עותק נוסף של הכתבה המשותף לכולם.
4. כל קבוצה תתבקש לגבש לעצמה החלטה, כיצד יש לנהוג לגבי אותם קטעים שחברי הקבוצה סימנו.
האפשרויות העומדות בפני חברי הקבוצה הן (רצוי שהן תרשמנה על הלוח):
 - א. להגן על הזכות לכבוד של הנפגעים ולמנוע את פרסום הכתבה.
 - ב. להגן על הזכות לביטוי חופשי ולאפשר את פרסום הכתבה כלשונה.
 - ג. למנוע פרסום של חלק מהביטויים שסומנו על ידי הקבוצה, אך לא את כולם (תגובש החלטה בקבוצה אילו ביטויים יימחקו מהכתבה).
 - ד. אפשרות נוספת עליה יחשבו המשתתפים.
5. אופציונאלי – התלמידים יקבלו את הכתבה שבשלב הקודם נבחרה על ידי הקבוצות האחרות. המשתתפים יחזרו על אותה פעילות גם ביחס לכתבה החדשה שקיבלו.
6. **דיון מסכם במליאה:** התלמידים יתבקשו לנסות ולנסח כללי התנהגות למצבים של סתירה בין חופש הביטוי לזכות לכבוד.

הפעלה 5: הקושי לכבד בחברה רב-תרבותית

מטרות ההפעלה:

- ⊙ ליצור מודעות לקושי לכבד את הזולת כאשר תרבותו איננה מוכרת לנו.
- ⊙ לברר כיצד יש לכבד את הזולת כאשר קיים ניגוד ערכי בין תרבות המכבד לתרבות המכובד (האם יש לכבד לפי הקודים של המכבד או לפי הקודים של המכובד).

אמצעים:

- 📌 ניירות צבעוניים, מדבקות, צבעים.
- 📌 רקע קצר למורה/מנחה (מצורף).

מהלך ההפעלה:

- 1.** במליאה – שלושה מתנדבים יתבקשו לצאת מן החדר.
- 2.** התלמידים שנותרו בכיתה יתבקשו ליצור לעצמם קודים של הקבוצה. לצורך זה יסופקו להם צבעים, ניירות צבעוניים ומדבקות.
ההנחיה ליצירת הקודים תהיה - שאחד הקודים שהם יוצרים לקבוצתם יהיה הקוד לפיו הם מבטאים יחס של כבוד כלפי הזולת, או לחילופין יחס של בז (למשל, חברי הקבוצה יכולים להניף פתק אדום לפני חבר שהם רוצים להביע בז כלפיו). שאר הקודים יסמלו רעיונות אותם יבחרו חברי הקבוצה כראות עיניהם.
- 3.** המתנדבים שיצאו החוצה – יתבקשו גם כן ליצור לעצמם קודים קבוצתיים, שאחד מהם מבטא יחס של כבוד או יחס של בז כלפי הזולת. גם להם יסופקו חומרים ליצירת הקודים.
- 4.** חברי הקבוצה שנשארו בחדר יתבקשו להציב לעצמם משימה, כגון לקיים שיחה בנושא שמעניין אותם, לשחק משחק שאהוב עליהם או כל פעילות אחרת מוסכמת שתתקיים בין כותלי הכיתה. ההוראה היא שבזמן הפעילות עליהם להשתמש בקודים שיצרו לעצמם.
- 5.** המתנדבים שיצאו מהחדר יזמנו להיכנס חזרה ולנסות להשתלב בקבוצה תוך שימוש בקודים עליהם החליטו ביניהם. חברי הקבוצה יתבקשו להתחיל בביצוע המשימה עליה הסכימו. המנחה יקציב כ-15-10 דקות לפעילות זו.
- 6.** בתום הפעילות המנחה יכנס את הכיתה לדיון במליאה בנושאים הבאים.
א. בדיקה של התנהגות השותפים בחדר:
 - בירור התחושות וההתנהגות של החברים שהיו בחדר.

- בירור התחושות וההתנהגות של החרים שניסו להשתלב בו.
 - ב.** בדיקה של המצבים בהם חשו המשתתפים יחס מכבד ושל המצבים בהם חשו יחס משפיל.
 - ג.** האם תחושת הכבוד או תחושת ההשפלה היו משתנות אם הקבוצות היו יודעות מהם הקודים של כל אחת מהן.
 - ד.** האם היו חשים מכובדים יותר אם החברים בקבוצה השנייה היו מכבדים אותם בקוד הכבוד שלהם, או שמא היו מעדיפים להיות מכובדים על ידי זולתם בקוד שלו.
 - ה.** האם היו מעדיפים לכבד את הזולת בקוד של קבוצתם, או בקוד של הקבוצה השנייה.
- 7.** לסיכום - המשתתפים יגבשו עמדה עקרונית – כיצד יש לבטא יחס של כבוד: בקוד של המכבד או בקוד של המכובד.

רקע למורה:

בחברה רב-תרבותית ישנם שני קשיים עיקריים במימוש הזכות לכבוד ובהן נעסוק בהפעלות הבאות:

- 1.** השותפים פוגעים אחד בשני כיוון שאינם מכירים האחד את תרבות רעהו.
 - 2.** השותפים אינם חולקים מערכת נורמטיבית אחת, ולכן הם מבינים בצורה שונה את משמעות מושג הכבוד. לעתים, מה שנתפס אצל האחד כביטוי של כבוד, נתפס אצל השני כביטוי לבוז ולהפך.
- במצב זה, על המעוניינים במימוש הזכות לכבוד להחליט, האם לכבד את הזולת על פי הנורמות שלו, ואז לוותר על ביטוי הזהות שלהם, או לכבדו על פי הנורמות שלהם ואז לפגוע בכבודו.

הפעלה 6: זהות אישית וחברתית והזכות לכבוד

מטרות ההפעלה:

- ⊙ לעורר מודעות לקושי לכבד בחברה רב-תרבותית.
- ⊙ לבחון האם יש לכבד את הזולת בקודים התרבותיים שלו או בקודים התרבותיים של המכבד.
- ⊙ ליצור מודעות לניגוד בין הזכות לכבוד, למימוש הזהות האישית והחברתית.

אמצעים:

- ⚡ דף עבודה: תיאור אירועים (מצורפת).
- ⚡ כלי כתיבה.

מהלך ההפעלה:

- 1.** הכיתה תחולק לקבוצות בנות חמישה משתתפים כל אחת. כל משתתף בקבוצה יקבל רשימת אירועים ויתבקש להחליט:
 - מי מהמשתתפים המתוארים באירוע מילא את החובה לכבד ומי לא.
 - מי מהמשתתפים פעל בצורה נכונה ומי לא.
- 2.** כל קבוצה תתבקש לגבש במשותף עמדה עקרונית בסוגיה:
 - האם יש לכבד לפי הקודים התרבותיים של המכבד או של המכובד?
- 3.** במליאה – הקבוצות יציגו את עמדתם בסוגייה שהתבקשו לגבש.
- 4.** לסיכום יתקיים דיון בנושא: הקושי לכבד בחברה רב-תרבותית בהתייחס לדיונים שהתקיימו בקבוצות ובמליאה.
התלמידים יתבקשו לנסח את הקשיים בהם התנסו, ולהציע דרכים להתמודדות עמם.

מקרים להכרעה – הזכות לכבוד

מי פעל בצורה נכונה ומי לא?	מי מילא את החובה לכבד ומי לא?	תיאור מקרה	
		בטקס חתונה דתי ניגשה אחת המוזמנות לחתן והושיטה לו יד ללחיצה כדי לאחל לו מזל טוב. חתן השמחה הזיז את ידו כדי להימנע מלחיצת היד המושטת.	א.
		נהוג להוריד את הכובע כשנכנסים לכנסייה, כביטוי יחס מכבד למקום. יהודי נכנס למקום והוריד את כיסוי ראשו.	ב.
		הורים מקיימים ויכוח עם בנם לפני יציאתם לטקס חתונה משפחתית, האם ילבש בגדים חגיגיים או שמא יבוא בבגדים "זרוקים". הבן מתעקש לבוא בבגדים "זרוקים".	ג.
		בבית ספר דתי מלמד מורה חילוני. המורה מסרב לחבוש כיפה.	ד.
		מורה מבקש מתלמידיו לקום כשהוא נכנס לכיתה. התלמידים, שאוהבים את המורה, מסרבים לבקשתו, כי לדעתם לא צריך לקום כדי לבטא יחס של כבוד.	ה.
		תלמיד פוגש תלמידה נושאת תיק כבד. הוא לוקח את התיק מידה כדי שלא תתאמץ. התלמידה, המאמינה בשוויון בין המינים, לוקחת מידו את התיק בחזרה ושואלת "השתגעת, מה, אני לא יכולה לקחת לבד את התיק?"	ו.

נספח 1

חוק איסור ההסתה לגזענות (תיקון התשמ"ו)

- 144 א. בסימן זה –
"גזענות" – רדיפה, השפלה, ביזוי, גילוי איבה, עוינות או אלימות, או גרימת מדנים כלפי ציבור או חלקים של האוכלוסייה, והכול בשל צבע או השתייכות לגזע או למצוא לאומני-אתני:
- "פרסום" – כהגדרות בסעיף 2, לרבות בשידורי רדיו או טלוויזיה
- 144 ב. (א) המפרסם דבר מתוך מטרה להסית לגזענות, דינו – מאסר חמש שנים.
(ב) לעניין סעיף זה אין נפקא מינה אם הפרסום הביא לגזענות או לא, ואם היה בו אמת או לא.
- 144 ג. (א) פרסום דין וחשבון נכון והוגן על מעשה, כאמור בסעיף 144ב, לא יראוהו כעבירה על אותו סעיף, ובלבד שלא נעשה מתוך מטרה להביא לגזענות.
(ב) פרסום ציטוט מתוך כתבי דת וספרי תפילה, או שמירה על פולחן של דת, לא יראו אותם כעבירה לפי סעיף 144 ב', ובלבד שלא נעשו מתוך מטרה להסית לגזענות.
- 144 ד. המחזיק לשם הפצה פרסום האסור לפי סעיף 144ב' כדי להביא לגזענות, דינו – מאסר שנה, והפרסום יחולט.
- 144 ה. לא יוגש כתב אישום בשל עבירה לפי סימן זה אלא בהסכמה בכתב של היועץ המשפטי לממשלה.

מתוך חוק העונשין התשל"ז – 1977

מקור: המקראה "זכויות האדם והאזרח בישראל", כרך ב' (גבינזון ושניידור, 1991), באגודה לזכויות האזרח, עמ' 192-193.

נספח 2:

פרקים עיונים מהספר: "הזכות לכבוד והקושי לכבוד"

מאת: אוקי מרושק קלארמן, הוצאת מדרשת אדם, 2002

פרק א': משמעות הזכות לכבוד

הזכות לכבוד היא זכות חשובה ומרכזית בהשקפת העולם הדמוקרטית. מימושה עומד לעתים בניגוד לזכויות ולעקרונות דמוקרטיים אחרים. ההתנגשות בין הזכות לכבוד לעקרונות הדמוקרטיים האחרים מעוררת קשיים ולעתים אף מונעת את מימוש הזכות לכבוד. במאמר זה נתאר קשיים אלה ונצביע על כיוונים חינוכיים כדי להתגבר עליהם. לזכות לכבוד שתי משמעויות עיקריות בהקשר הדמוקרטי:

1. פגיעה בכל אחת מזכויות האדם נחשבת כפגיעה בכבוד.

"כבוד האדם הוא לא עוד אחת מזכויות האדם, אלא העיקרון שממנו נגזרות כל זכויות האדם כולן: חירות, שוויון, הליך הוגן".¹

אהרון ברק מתאר את הפרשנות הרחבה לחוק כבוד האדם וחירותו:

"המודל הרחב מבוסס על התפיסה כי 'כבוד האדם וחירותו' הוא הבסיס לכל זכויות האדם (האזרחיות, הפוליטיות, החברתיות והכלכליות) כולן... הגנה מקיפה זו על כבוד האדם וחירותו מעוגנת בפסיקת עקרונות היסוד. היא מתבקשת מהגישה כי 'זכויות היסוד של האדם בישראל מושתתות על ההכרה בערך האדם, בקדושת חייו ובהיותו בן חורין'.^{2,3}

לפי פירוש זה, משמעותו של החינוך לכבוד אינה שונה מפעולת החינוך הכללית לדמוקרטיה ולהומניזם.

2. המשמעות השנייה למושג כבוד האדם מצומצמת יותר ולפיה מדובר בזכות ספציפית שלא להיות מושפל בידי בני אדם אחרים.

"הזכות לכבוד היא אותה זכות, שפגיעות בה אינן מתמצות בפגיעות בחירות, בשוויון ובהליך הוגן".⁴

"הזכות הספציפית לכבוד היא, אם כן, קבוצת הזכויות המגינה עלינו מפני פגיעות שאין בהן באופן ישיר פגיעה בערכים אחרים. למשל, הזכות לא להיחשף לטיפול משפיל או מעליב, או הזכות לשם טוב או הזכות לפרטיות. כל הזכויות האלו הן חלקים של הזכות לכבוד. אנחנו

1 רות גביוון, "הזכות לכבוד, לשם טוב ולפרטיות" בתוך: **זכויות האדם והאזרח בישראל: מקראה**, כרך ג'. ירושלים: האגודה לזכויות האזרח, 1991, עמ' 263.

2 סעיף 1 לחוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו.

3 אהרון ברק, **פרשנות במשפט**. כרך שלישי: פרשנות חוקתית. ירושלים: נבו, 1994, עמ' 414-415.

4 רות גביוון, "הזכות לכבוד, לשם טוב ולפרטיות", שם, עמ' 263.

עוסקים בהן לא מפני שהפגיעות האלה פוגעות באופן בולט ברכוש או בחירות או בשוויון, אלא מפני שיש פה איזשהו מקרה מובהק של פגיעה בכבוד, שהוא מספיק מובהק, מספיק מסוים, כדי שאנחנו נרצה לגייס את המערכת שלנו על מנת להגן על אנשים מפניו.⁵

ניתן היה לשער כי חינוך לכבוד, במשמעות הצרה של המושג, ידרוש עשייה חינוכית מצומצמת יותר, אולם כפי שנראה בהמשך, אם רוצים שעיקרון זה יכובד, יש לחנך לערכים דמוקרטיים והומניסטיים כוללניים.

כאמור, בין אם מדובר במשמעות הראשונה של מושג הכבוד ובין אם מדובר במשמעות השנייה, זכות זו נתונה באופן עקרוני בצורה שווה לכל אחד. ההסכמה התיאורטית בדבר חשיבות מימוש הזכות לכבוד היא רחבה, ועם זאת, לעתים גדול הפער בין ההכרה התיאורטית בחשיבות זו לבין מימושה בפועל.

נשאלת השאלה מדוע קיים פער זה? מהם הקשיים העומדים בפני אלו המעוניינים למלא את חובתם להגן על הזכות לכבוד, וכיצד ניתן להתגבר על קשיים אלו?

פרק ד': חינוך לכבוד בחברה רב-תרבותית

בחברה רב-תרבותית מתעוררות מספר בעיות במימוש הזכות לכבוד:

1. בחברה רב-תרבותית רוב השותפים אינם מכירים איש את תרבות רעהו ולכן הם פוגעים האחד בכבוד השני בלי משים:

במקרה בו יש רצון לכבד את הזולת, אך אין מכירים את תרבותו, ניתן לפעול באופן חינוכי ולהגביר את התדירות של מפגשי ההיכרות בין החברים בקבוצות התרבותיות השונות. ההיכרות תסייע למניעת פגיעות לא מכוונות בכבוד האחר. במקרים של עלבון ופגיעה, יש לברר את המקור לפגיעה ולקיים דיאלוג שיאפשר לסלוח ולהסיק מסקנות לעתיד.

"כל הילדים צריכים לרכוש ידע מסוים על התרבות, הדת והמורשת של הקבוצות השונות המרכיבות את החברה וללמוד לכבד אותן."⁶

היכרות בין-תרבותית, מודעות למגבלות התקשורת הבין-תרבותית וקיום ערוצי דיאלוג פתוחים, עשויים לקדם את מימוש הזכות לכבוד.

2. בחברה רב-תרבותית השונות בין הקבוצות יוצרת מצב בו מה שנחשב כפוגע בכבוד האחד נחשב כביטוי לכבוד עבור השני:

בסיטואציה חברתית זו קשה, ואולי אף בלתי אפשרי, להחליט מה ייחשב כפגיעה ומה לא ומי ייחשב כפוגע ומי לא.

"במסגרת דיונים על פגיעה ברגשות מחכר לא פעם רעיון הסובלנות, אף פעם לא ברור לאיזו מסקנה הוא מוליך, דהיינו: מי אמור להיות סובלן כלפי מי, ובמה אמורה להתבטא סובלנות?"

⁵ שם, עמ' 265.

⁶ יעל תמיר, "שני מושגים של רב תרבותיות". בתוך: רב-תרבותיות במדינה דמוקרטית ויהודית. תל אביב: רמות, 1998, עמ' 85.

ניטול את התרחיש שדנו בו לעיל, על נמרוד האוכל חמץ [בפסח] לתאבון ברחוב, האם נמרוד מבטא חוסר סובלנות בהתנהגותו, או שמא הדתיים מבטאים חוסר סובלנות בכך שהם מבקשים למנוע אותו מלהתנהג כך?"⁷

"... מסתבר שאת עיקר העבודה הנורמטיבית בטיעונים המבוססים על פגיעה ברגשות עושה הפגיעה בכבוד..."⁸

נשאלת השאלה, במצב של ניגוד השקפות בין תרבויות שונות, האם יש לכבד את הזולת על פי הקודים התרבותיים של המכבד או של המכובד?
נדגים זאת באמצעות שני מקרים:

- גבר ואישה צועדים למכוניתו של הגבר והגבר פותח את הדלת בפני האישה, כדי לבטא את יחס הכבוד שהוא רוחש לה. האישה שייכת לקבוצה פמיניסטית והיא רואה במחווה זו שריד פגום של התנהגות חברתית המסמלת את אי-השוויון בין גברים לנשים. היא נוזפת בו על התנהגותו. האם נהג בה האיש בכבוד? האם נהגה היא בו בכבוד? באיזו צורה היה על הגבר לנהוג? האם היה עליו לנהוג על פי מה שנראה בקוד התרבותי שלו כביטוי לכבוד, או לפי מה שנראה בקוד התרבותי שלה כביטוי של כבוד?
- קבוצה של אנשי חינוך חילוניים באה לבקר בבית ספר דתי. אם המארחים רוצים לכבד את אורחיהם – האם עליהם לדרוש מהם לבוא בלבוש ההולם את המקום? אם האורחים רוצים לבטא יחס של כבוד כלפי מארחיהם, האם עליהם לבוא לבושים על פי מנהג המקום, או לא?

המפתח להתמודדות עם מצבים אלו, של ניגוד בין הקודים התרבותיים לביטוי יחס של כבוד, הוא עקרון ההדדיות. אם וכאשר לחברי אחת הקבוצות תהיה תחושה שהם נאלצים תמיד לוותר על דרכי הביטוי שלהם, ספק אם הם יהיו מוכנים להמשיך ולבטא יחס מכבד כלפי הקבוצה האחרת ולנהוג בקודים התרבותיים שלה.

"אי אפשר לבקש מחוות בלא נכונות לעשותן, ובאותו אופן אי אפשר לבקש שאחרים יתחשבו ברגשותיך בלא שתהיה אף אתה מוכן להתחשב במידת הצורך ברגשותיהם של אחרים."⁹

במפגש בין תרבויות עקרון ההדדיות יכול לקדם אותנו בהתמודדות עם הקושי לכבד. עם זאת, חשוב להבין, שעקרון ההדדיות אינו מספק פתרון מלא לסוגיה, האם יש לכבד את הזולת לפי הקודים של המכבד ו/או של המכובד.

הקושי נובע בין היתר מכך, שמתן הכבוד לזולת בקודים התרבותיים שלו, תובע מאתנו, במקרים מסוימים, לוותר על סממני הזהות שלנו.

3. הניגוד הקיים בין מימוש הזכות לכבוד, לבין זכותו של כל אדם לשמור על זהותו האישית והתרבותית:

⁷ דני סטטמן, "פגיעה ברגשות הדתיים". שם, עמ' 157.

⁸ שם, עמ' 139.

⁹ שם, עמ' 155.

לעתים, ביטוי יחס של כבוד והתנהגות בקודים של המכובד מחייבים את המכבד לוותר על זהותו. ויתור זה אינו יוצר קושי אם נדרשים לו רק לעתים רחוקות, אך במידה והוא מחויב לעתים מזומנות, הפגיעה בזהות יכולה להיות קשה. בחברה רב-תרבותית ייתכנו בהחלט מצבים מסוג זה. ד"ר דן גבתון¹⁰ מספר את סיפורו של אדם דתי שהסיע אותו לאחת מהרצאותיו:

"אני נזכר שכאשר הגיע אלי הביתה, כ-20 דקות לפני המועד שנקבע עם מזמיני ההרצאה, ירדתי למטה ונתתי לו כוס קפה ועוגיות, עד שארד לנסיעה. הוא הודה – אכל ושתה. כעת אני תוהה איך הסכים אדם האוכל רק הכשר בד"ץ לאכול אוכל שכשרותו, במקרה הטוב, מוטלת בספק.

שמעון: אסור להיות קיצוני. לא אעליב אותך, אם הבאת לי אוכל. עלבון כזה הוא חילול השם. זה החטא הכי חמור."

אכילת מזון כשר היא, ללא ספק, מרכיב בסיסי ביותר בזהותו של היהודי הדתי. בסיפור לעיל בוחר האדם הדתי לוותר על הקפדתו היתרה על הכשרות, כדי שלא לפגוע בכבוד חברו. ויתור זה מצד האדם הדתי, עשוי להוות בעיה עקרונית של פגיעה בזהותו, אם יידרש לכך לעתים מזומנות. המודעות לניגוד הקיים בין החובה לכבד לזכות לשמור על הזהות האישית והתרבותית חשובה ביותר, כדי להגן על שתייהן.

4. הכרה בתרבות הנעורים כתרבות לגיטימית:

הבעיות שתיארנו במפגש בין התרבויות השונות קיימות גם במפגש בין תרבות הנעורים לתרבות המבוגרים.¹¹ עובדה זו היא בעלת משמעות מיוחדת לעוסקים בחינוך. אנשי חינוך מבקשים ללמד את תלמידיהם כיצד לכבד את זולתם. הם מעוניינים שהתלמידים יבטאו את תחושות הכבוד שלהם על פי הקודים של תרבות המבוגרים. רצון זה גורם להם, לעתים, להתעלם מהקודים התרבותיים של תלמידים למתן כבוד.

במקרה זה נשאלת השאלה, האם המחנכים צריכים לדרוש מתלמידיהם לבטא את יחס הכבוד שלהם כלפיהם וכלפי חבריהם בקודים ובסמלים של תרבות המבוגרים, או שמא עליהם לכבד את דרכי הביטוי התרבותיות של בני הנוער? הדרישה מהנוער לאמץ את הקודים של עולם המבוגרים לביטוי כבוד, עשויה להצביע על מתן כבוד לתלמידים, אך גם על היפוכו של דבר.

החינוך להכרה בזכות לכבוד בגיל הנעורים דורש, אפוא, היכרות בין-תרבותית ותקשורת עם בני הנוער, כדי לדעת מה נחשב אצלם כפגיעה בכבוד ומה נחשב כביטוי של אי-כבוד. החינוך להכרה בזכות לכבוד דורש קיום של דיאלוג שבבסיסו ההתחייבות והרצון לכבד איש את זולתו, תוך נכונות לבחון במשותף את נקודות הקושי ולהחליט במשותף על הדרכים לביטוי יחס זה. כך גם לגבי המפגש בין דתיים לחילוניים, בין מבוגרים לבני נוער ובין חברים מתרבויות שונות.

הקושי לכבד בחברה רב-תרבותית נובע מהיעדר תחושת הדדיות במתן הכבוד. בפרק הבא נרחיב מעט בסוגיה חשובה זו.

¹⁰ "הישראלי הפוסטמודרני" בתוך: רוזנטל ר. (עורך). **קו השסע – החברה הישראלית בין קריעה ואיחוי**. תל-אביב: ידיעות אחרונות – ספרי חמד, 2001, עמ' 59-64.

¹¹ מוני אלון, **הסיכוי הנצחי: נוער ושינוי חברתי**. תל-אביב: ספריית פועלים, 1986, עמ' 205.

פרק ה': הקושי למלא את החובה לכבד במצב של היעדר הדדיות

בפרק הקודם ציינו את העובדה, כי במצבים של הדדיות במתן כבוד, קל יותר למלא את החובה לכבד. עתה, נבחן את מקורות הקושי לכבד במצב של חוסר הדדיות, ונבדוק האם יש להתמודד עמם וכיצד. בדיקה זו חשובה במיוחד לאנשי חינוך אשר פעמים רבות חשים ביחס לא מכבד מצד תלמידיהם והם מתפתים להשיב על פגיעות אלו בעלבונות וביחס משפיל.

היעדר הדדיות במילוי החובה לכבד עשוי להתפרש בשלוש צורות:

- סירוב מוחלט של צד אחד לכבד את הצד האחר.
- סירוב של צד אחד לכבד את הצד השני לפי הקודים התרבותיים שלו.
- אי מתן כבוד להשקפת עולמו של הצד השני ולהנחות היסוד העקרוניות בהן הוא מאמין, אך נכונות לכבד את הפרט העושה מעשים ספציפיים העולים בקנה אחד עם השקפת העולם שלנו.

בין ההוגים השונים העוסקים בנושא "הזכות לכבוד" מתנהל ויכוח, באיזו מידה הדדיות במתן יחס מכבד צריכה להיות תנאי להפעלת החובה לכבד. הרצון להתנות את החובה לכבד בהדדיות מתייחס, בדרך כלל, לסוג הראשון של חוסר הדדיות – כלומר למצבים בהם צד אחד מסרב סירוב מוחלט לכבד את זולתו. הדוגמה הקיצונית לסוג זה של חוסר הדדיות היא הגזענות. ואכן, השאלה אם יש לכבד את הגזען איננה שאלה פשוטה כלל וכלל.

להלן העמדות העיקריות בוויכוח:

1. איננו מחויבים עקרונית לכבד את מי שמסרב עקרונית לכבד בני אדם מסוימים:

"הדרישה לגלות התחשבות ברגשות הזולת נובעת מן הרצון המובן והמוצדק למנוע כאב - פיזי או רגשי - מבני אדם. כאשר מקור הכאב (הרגשי) הוא בתפיסה בלתי מוסרית, כמו אצל הגזען, אין בהסבת הכאב, שום דבר רע."¹²

2. אנו חייבים לכבד את הזולת גם במצבים של חוסר הדדיות:

הסופר סלמאן נאטור מציג את הטיעון ההפוך. לדעתו, אין אנו צריכים להתנות את מתן הכבוד לזולת ביחסו אלינו. לתפיסתו, עלינו להפריד בין הכבוד שאנו נותנים לפעולה או לעמדה מסוימת של אדם זה או אחר, לבין הכבוד שאנו נותנים לפוטנציאל הטמון בכל אדם לפעול בצורה אנושית. מתן הכבוד שלנו לזולת, צריך לנבוע מהערכת אנושיותו באופן כללי, בין אם היא ממומשת ובין אם לאו. סלמאן נאטור מאמין, שהפנייה לגרעין האנושי של האדם שאינו פועל בצורה הראויה, גורמת לו לשוב ולנהוג כאדם.

¹² דני סטטמן, "פגיעה ברגשות דתיים". בתוך: רב-תרבותיות במדינה יהודית דמוקרטית, תל-אביב: רמות, 1998, עמ' 155.

"שמעתי תאוריות רבות ומגוונות על הגזענות מפי ידידים, אנשי-רוח ונביאי-זעם. וכולם היו נחרצים בדעתם, שבכל אדם שוכן גזען קטן. כאילו הגזענות היא תופעת-טבע, שאין אפשרות לגבור עליה. ואני תהיתי, אם לא ההפך הוא הנכון: אולי בכל גזען, מרגיז, צעקן, אלים ומטורף ככל שיהיה, שוכן אדם קטן? ואולי תפקידנו אנו, יפי-הנפש, למצוא את האדם בתוך הגזען ולטפח אותו? תן לאדם הזה לגדול בתוך הנפש האפלה, תן לו את האור, השמש והאוויר שהוא זקוק להם, כדי לצמוח ולגדול ולגבור על השטן! תן לו, אבל לפני הכול לך אליו. כי ממגדל השן שלך, לא תראה אותו. הוא אינו חבוי בין הניירות שלך אלא בתוך אותו אדם, שמטיל עליך את אימתו ומעכיר את חייך."¹³

ביחסו זה מצטרף סלמאן נאטור לשורה של פילוסופים הומניסטים רבים אחרים.

הוגה הדעות פאוולו פריירה טוען, כי יש לכבד כל אדם, גם אם עמדותיו אינן מכבדות אנשים אחרים. עם זאת, הוא מבהיר כי לכבד את הזולת פירושו, במצבים מסוימים, לפעול לשינוי עמדותיו. הרצון לשנות את התנהגות הזולת אינו מעיד בהכרח על יחס לא מכבד. לעתים, דווקא הניסיון העיקש לשנות את עמדותיו של מי שאנו מקיימים אתו דיאלוג מעיד על כך שאנו מעריכים את יכולתו להתמודד עמנו ולהשתנות. אנשי חינוך, אינם רשאים לפעול אלא בדרך זו. האמונה הכללית ביכולתו של האדם להשתפר, כוללת בתוכה גם את הציפייה ממנו לשנות את התנהגותו. כאשר אנו חדלים לצפות ממנו שיבחן את עמדותיו, אז, ורק אז, אנו מבטאים יחס לא מכבד כלפיו (ואולי אף ניתן לחשוד בנו שאנו מעוניינים שיישאר במצב בו הוא נמצא, שלהשקפתנו אינו ראוי לכבוד) עם זאת, איננו יכולים לפעול לשינוי עמדותיו של הזולת מיד במפגש הראשון שלנו אתו. ראשית עלינו להכיר אותו היטב, להבין את עולמו הפנימי ולעשות כל מאמץ לא לפגוע בו. תהליך השינוי המכבד הוא תהליך המבוסס על היכרות מעמיקה, על סבלנות ועל רגישות.¹⁴

עמדותיהם של פריירה ושל נאטור קרובות לעמדה היהודית הדתית. על פי עמדה זו, בני אדם ראויים לכבוד כיוון שהם נבראו בצלם אלוהים. הם זוכים לכבוד בכל מצב, בגלל הפוטנציאל הגלום בהם. הניסיון להחזירם בתשובה מבטא את יחס הכבוד כלפיהם ולא את היפוכו.

קל לקבל עמדה זו כאשר מדובר ביחס הראוי כלפי הגזען (שאת עמדתו חייבים לשנות). אך במקרים אחרים, הניסיון של צד אחד לשנות את השקפת עולמו של השני, יכול בהחלט להיתפס כאי-מתן כבוד למחזיק באותה עמדה. לדוגמה, פעמים רבות החילוניים חשים שכבודם נפגע משום שהדתיים חושבים, שכדי לנהוג בצורה הראויה על האדם לקיים תורה ומצוות. מאידך, דתיים חשים שכבודם נפגע, משום שיש חילוניים הסבורים שהקדמה מצויה רק בהשקפת העולם החילונית.

¹³ סלמאן נאטור, **הולכים על הרוח: שיחות בבית-שאן**. בית ברל: המרכז לחקר החברה הערבית בישראל, 1992, עמ' 12.

¹⁴ ראה: Myles Horton And Paulo Freire, **We Make The Road by Walking: Conversations and Social Change**. Philadelphia: Tempel University Press, pp. 130-133.

השאלה עמה אנו מתמודדים היא – האם מתן כבוד פירושו "לקבל את השונה" או שמא פירוש הדבר לנסות ולשנותו בהתאם למערכת הערכים הנחשבת בעינינו ראויה יותר.

דומה שאנו מבלבלים בין המושגים של הסכמה עם הזולת, מתן כבוד לעמדותיו ומתן כבוד לאדם. דניאל סטטמן מנסה ליצור זהות בין מתן הכבוד לאדם לבין ההסכמה עם עמדותיו ולכן הוא שולל את מתן הכבוד לגזען, בעוד שסלמאן נאטור ופאוולו פריירה מבקשים להפריד ביניהם. על פי השקפתם של נאטור ופריירה, מתן כבוד אינו צריך לנבוע מהסכמה או מאי-הסכמה עם עמדות הזולת. לכן ניתן להעניק יחס של כבוד לאחר, גם כאשר אנו דוחים בשאט נפש את עמדותיו.

עבור פריירה, יחס הכבוד כולל גם את הציפייה והניסיון לשנות את התנהגות הזולת. לעמדתם של פאוולו ופריירה וסלמאן נאטור – לפיה יש לכבד את הזולת גם במצבים של חוסר הדדיות במתן הכבוד – ניתן להוסיף מספר הנמקות:

1. כאשר אנו מתפתים לנהוג בדרכים משפילות, כמו אלו שנהגו בהם כלפינו, אנו מבטיחים שמעגל היחס המבוזה לא יישבר. כאשר אנו מכבדים את מי שאינו מכבד אותנו, אנו גורמים לו לעתים לשנות את יחסו כלפינו, בבחינת "איזהו המכובד - המכבד את הבריות".
2. כאשר אנו מתפתים לנהוג בדרכים משפילות, כמו אלו בהם נהגו כלפינו, אנו פוגעים בתחושת הערך העצמי שלנו. אנו מבזים לא רק את אנושיותו של הזולת אלא גם את האנושיות שלנו. ניצחונו הגדול של מי שאינו מכבד אותנו הוא לגרום לנו לנהוג כמוהו, כי בדרך זו הוא גורם לנו פגיעה בזהותנו ובעולם הערכים שלנו.

נוכל איפה לסכם ולומר, כי במצבים של הדדיות במתן כבוד, קל יותר למלא את החובה לכבד. יש, אפוא, לעשות מאמץ חינוכי כדי לקדם הדדיות זו. עם זאת, כאשר ההדדיות אינה מתקיימת, עלינו לבחון היטב האם יש לוותר על מתן הכבוד אם לאו. במצבים קיצוניים של גילויי גזענות נראה היה שהעמדות חלוקות.

למרות זאת, מתברר כי המחלוקת אינה כה חריפה כפי שהיה נראה בתחילה. המקור העיקרי לאי ההסכמה נובע מהמשמעויות השונות למושג הכבוד. מתן הכבוד הובן גם כהסכמה עם הזולת, גם כנכונות להסכים או לא להסכים זה עם זה, וגם כנכונות לפעול לשינוי עמדותיו ומעשיו של האחר. הבדיקה החינוכית, מתי יש לאמץ כל אחת מהמשמעויות כדי לכבד את הזולת, חיונית. במצבים בהם לא מדובר בשלילה מוחלטת של זכות הזולת לכבוד, נמצאו נימוקים ראויים למתן כבוד, גם בהיעדר הדדיות.